

Μπέρτολτ Μπρεχτ: Τα διακυβεύματα της αντι-αριστοτελικής γραφής

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΥΔΑΣ

«Δεν αποκτάται γνώση αυτού που είναι γνώσιμο επειδή ακριβώς αυτό θεωρείται γνωστό»
ΧΕΓΚΕΛ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ, δοκιμογραφία και κριτική αν ασκούνται από ένα πρόσωπο συναποτελούν έργο που μπορεί να κριθεί μόνον ενιαία. Το έργο υποσημειώνεται με τον ιδιαίτερο τρόπο της αναστοχαστικής πρακτικής που ασκεί ο συγγραφέας. Στη λογοτεχνία του 20ού αιώνα, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες, όπως απαιτεί η διαφωτιστική παράδοση, η πράξη της γραφής συνοδεύεται από διαρκή αναστοχαστικό έλεγχο. Από τον Βαλερύ, τον Τόμας Μαν, τον Τ. Σ. Έλιοτ, και από άλλη άποψη, τους υπερρεαλιστικούς κύκλους, για να παραμείνουμε σε παραδείγματα μεγάλου θεωρητικού βεληνεκούς, ο Μπέρτολτ Μπρεχτ ξεχωρίζει, χωρίς αυτό να συνιστά αξιολόγηση, με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που δίνει η κανονιστική αξίωση στη θεωρητική του παραγωγή. Τούτη κατευθύνεται από τις εντάσεις μεταξύ ατομικότητας και κοινωνίας ή διδαχής και ψυχαγωγίας, εντάσεις δηλαδή που χαρακτηρίζουν τις αναζητήσεις των προτύπων του Διαφωτισμού, τον Λέσσιγγ και τον Σίλλερ, που ο Μπρεχτ επιδιώκει να ακυρώσει. Η πρόθεσή του βέβαια αυτή είναι συνυφασμένη με το πρόταγμα κατάργησης της κοινωνικής συνθήκης μέσα στην οποία αυτά τα πρότυπα προσλαμβάνονται, δηλαδή με την αριστερή τοποθέτηση του συγγραφέα. Χαρακτηρίζεται ωστόσο από την αναζήτηση κατάλληλων μορφών για τη δραματοποίηση του αγώνα συγκεκριμένων ανθρώπων στο δεδομένο ιστορικό πεδίο. Ο Μπρεχτ αντιλαμβάνεται και τη δική του δραστηριότητα σαν έναν τέτοιο αγώνα. Η θεωρητική εργασία του γύρω από την τέχνη αλλά και τα πολιτικά ή φιλοσοφικο-αισθητικά ζητήματα συνιστούν ακριβώς μια προσπάθεια να καταστούν γνωστές με όλα τα μέσα που διαθέτει η εποχή, άρα προσβάσιμες στην πράξη του μετασχηματισμού, οι συνθήκες αυτού του ιστορικού πεδίου. Έτσι ο θεωρητικός οριζοντας του Μπρεχτ δεν προκύπτει μόνο ως προβληματισμός γύρω από τη φύση, το ρόλο και τις δυνατότητες της τέχνης αλλά και ως απόπειρα να καθοριστεί η ατομικότητα στις ριζικά καινούριες συνθήκες μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, άρα και οι δυνατότητες δράσης που ανοίγονται σε αυτές τις συνθήκες.

Η αναστοχαστική στιγμή καθορίζει εσωτερικά τη λογοτεχνική παραγωγή και ανατροφοδοτείται από αυτήν. Τα θεωρητι-

κά κείμενα, τα αποσπάσματα και οι στοχασμοί του Μπρεχτ, ακόμα και οι σκηνικές του οδηγίες συνιστούν εξ ίσου πρακτική της γραφής. Ως προς την εστίαση μοιράζονται έναν τουλάχιστον, τον κύριο ίσως, στόχο με τη λογοτεχνία του, που συνοψίζεται στην ανάπτυξη της *παρεμβατικής σκέψης*¹. Αυτή συνιστά τον τρόπο γραφής του Μπρεχτ να υποτάξει το πώς στο γιατί της γραφής, το πώς δηλαδή γράφει ως προς το ζητούμενο της γραφής του, τον άμεσο διάλογο με την εποχή. Γι' αυτό η θεωρία δεν μπορεί να διαβαστεί ξέχωρα από τη λογοτεχνία, ούτε μπορεί να βλέπει κανείς το θέατρο του Μπρεχτ και να αντιμετωπίζει τα θεωρητικά κείμενα ως καθοδηγητικά ή επεξηγηματικά σχόλια της καλλιτεχνικής του παραγωγής. Ο θεωρητικός του λόγος, ωστόσο, διαδραματίζεται –γιατί στον Μπρεχτ αυτός είναι ο κατάλληλος χαρακτηρισμός της συγκροτησιακής συνθήκης του– σ' ένα άλλο πεδίο από αυτό της λογοτεχνίας, όσο και αν προσημειώνονται και τα δύο ως γραφή από μια κοινή στοχοθεσία. Ο πρώτος επιτρέπει χωρίς άλλο την επαρκέστερη προσέγγιση των προθέσεων του συγγραφέα, αν διαβαστεί, με τους όρους πάντα του δικού του πεδίου, σαν περίγραμμα μάλλον και όχι πρόγραμμα της λογοτεχνίας. Εκείνη όμως θα κρίνει τις προθέσεις, γιατί μόνο αν αντιμετωπιστεί μαζί και επάλληλα με τη θεωρία, θα ανοιχτεί πέρα από αυτές στην πρόσληψη του αναγνώστη ή θεατή μιας άλλης εποχής και, κατά συνέπεια, θα ανοιχτεί ως πρακτική στη θεωρητική σκέψη.

Ήδη από την αρχή ο Μπρεχτ γράφει με τρόπο εξωστρεφή. Η περιέργειά του φαίνεται να ερεθίζεται από ό,τι εκείνος επισημαίνει ως ιδιαιτερότητα στην εποχή του, ώστε να θέτει τον καθένα μπροστά σε προβλήματα που απαιτούν ριζικά νέους τρόπους αντιμετώπισης. Στο κοινωνικό κλίμα των αρχών της δεκαετίας του 1920, διαπιστώνει και αυτός, όπως και ολόκληρη η γενιά που βγαίνει από τον πόλεμο, την έκπτωση κάθε συμβατικής αξίας της προπολεμικής εποχής. Κάθε μεταφυσικό κάλυμμα φαίνεται να έχει εκλείψει, ενώ η εξαθλίωση και η αβεβαιότητα συνοθούν τα φτωχά στρώματα, μετά την εθνική και πολιτική τους ήττα, σαν αδιαφοροποίητη μάζα στις μεγαλουπόλεις. Είναι η «ζούγκλα των πόλεων», το υλικό υπόστρωμα της Neue Sachlichkeit², που με τις

απαιτήσεις της διαμορφώνει το ενδιαφέρον του Μπρεχτ για τις πολλαπλές και αλληλοσυγκρουόμενες δυνατότητες αντίδρασης του ατόμου στις συνθήκες της φαινομενικά μόνον αδιαφοροποίητης μαζικότητας. Στο συναισθηματικό ψύχος και τον κυνισμό που τη διαπερνά αναγνωρίζει ο συγγραφέας τα πρότυπα της μιμητικής του δραστηριότητας. Διεκδικεί τη θέση του αντικειμενικού παρατηρητή συμπεριφορών παραιτούμενος από τη διερεύνηση ψυχολογικών κινήτρων ή τη δημιουργία χαρακτήρων, γιατί θεωρεί ότι η ανθρώπινη εσωτερικότητα, σωριασμένη σε ερείπια, είναι καταδικασμένη στον ετεροκαθορισμό. Στις ποιητικές συλλογές *Lesebuch für Stadtbewohner* και *Hauspostille* (*Αναγνωσμάτιο για τους κατοίκους των πόλεων και Αφιερώσεις*), για

ζεται *αντι-αριστοτελικό* και διαμορφώνεται από τον Μπρεχτ από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και μετά⁴. Ο αντι-αριστοτελισμός δεν θα πρέπει να περιορίζεται μόνο στον προσδιορισμό των θεατρικών αναζητήσεων. Αν και οι τελευταίες τίθενται κατ' αυτόν τον τρόπο μπροστά σε έναν ρητό στόχο, ο αντι-αριστοτελισμός αποτελεί επιτυχέστερο χαρακτηρισμό, αν κάποιος ψάχνει για έναν, της συνολικής παρώθησης του Μπρεχτ. Το επικό-διαλεκτικό θέατρο είναι μέρος μόνον –αν και το κύριο– αυτού του προγράμματος, με συνεκτικό ιστό και ζητούμενο την παρεμβατική σκέψη. Έτσι το πρόβλημα της γραφής στον Μπρεχτ τίθεται με την ιδιαίτερη ένταση που προκύπτει από την αλληλοτροφοδότηση θεωρίας και καλλιτεχνικής πρακτικής, όπως την υποσημειώνει

παράδειγμα, βρίσκει κανείς, τη στάση που χαρακτηρίζει ολόκληρο το έργο του Μπρεχτ. Πρόκειται για την ποιητική μεταγραφή της κυνικής και αμοραλιστικής στάσης, την ακριβή περιγραφή της αντιφατικής συμπεριφοράς διχασμένων υποκειμένων που δεν αξιούνουν τίποτα άλλο από το να αποτελέσουν οδηγίες χρήσεως για τον αδιαφανή μηχανισμό της κοινωνικής ζωής. Σε αυτό το σημείο ανακαλύπτεται το Gestus, σαν μοντέλο συμπεριφοράς αλλά και γραφής³. Το Gestus ως είδος διατομής συμπεριφορών, στάσεων, των ιδίων των σωματικών αντιδράσεων κατά την αντιμετώπιση μιας ορισμένης κατάστασης μαζί με τις ρήξεις ή ασυνέχειες ανάμεσά τους, θα αποτελέσει τον κύριο τρόπο αναπαράστασης που χρησιμοποιεί ο Μπρεχτ. Από την αποτελεσματικότητα του Gestus να δράσει εκφραστικά ως προς τον μυθοποιητικό χαρακτήρα των αναπαραστατικών μορφών του κλασικού θεάτρου προκύπτει ένας πρώτος δείκτης για τη δυνατότητα του Μπρεχτ να θέσει υπό αμφισβήτηση τη θέση και τη λειτουργία της τέχνης στην αστική κοινωνία. Το Gestus όμως όπως και η αποστασιοποίηση αναγορεύονται στις κύριες μορφολογικές αρχές σύμφωνα με την ύστερη επική-διαλεκτική φάση ενός προγράμματος που χαρακτηρί-

το αντι-αριστοτελικό σχέδιο. Από τις προκείμενες αυτού του σχεδίου μπορεί να διαφανεί το περίγραμμα της καλλιτεχνικής παραγωγής όχι μόνο όπως το ορίζουν οι διακηρυγμένες προθέσεις του συγγραφέα, αλλά και το αναπαραστατικό αποτέλεσμα της τέχνης άρα και της γραφής του. Ο Μπρεχτ ονομάζει την εποχή «επιστημονική» κατά τη συνήθειά του να αποδίδει γενικόλογους ή και φαινομενικά απλοϊκούς χαρακτηρισμούς προκειμένου να συμπυκνώσει ό,τι θεωρούσε, κατά περίπτωση, κρίσιμο στοιχείο. Την επιστημονικότητα θεωρεί διακριτικό γνώρισμα της νεωτερικής εποχής, το οποίο αποκτά τα πλήρη του χαρακτηριστικά με τα επιστημονικά-τεχνολογικά επιτεύγματα των αρχών του εικοστού αιώνα, ενώ στην αντιφατικότητά της ανιχνεύει τη δυνατότητα κοινωνικού αναπροσδιορισμού που μπορεί να την υπερβεί. Αν η αντιφατικότητα διαπερνά κάθε έκφανση της κοινωνικής ζωής, τότε το στοίχημα για τον Μπρεχτ είναι η ενίσχυση της εγγραφής της στην καλλιτεχνική παραγωγή, με σκοπό αφενός να την καταστήσει ορατή στο έργο και αφετέρου να ασκήσει μια καλλιτεχνική πρακτική που να διαμορφώνει τους όρους για το δυνητικό ξεπέρασμά της. Οτιδήποτε μπορεί να συμβάλει στην επεξεργασία της νέας

προσέγγισης του κόσμου προσελκύει το ενδιαφέρον του καλλιτέχνη. Αν το έργο του Μαρξ, η «μεγάλη μέθοδος», μεσολαβημένο από τον Κορξ, το «δάσκαλό» του, όπως αναγνωρίζει ο Μπρεχτ, είναι χωρίς άλλο η κύρια πηγή αυτής της νέας προσέγγισης, η οικειοποίησή του δεν μπορεί βέβαια να περιοριστεί στη χρηστική αξία ενός μεθοδολογικού εργαλείου. Ο ακριβής όμως προσδιορισμός της ιδεολογικής διάστασης της μαρξιστικής επιλογής έχει λιγότερη σημασία από τη λειτουργική σύντηξη διαλεκτικών στοιχείων με μεθοδολογικές προκείμενες που εισάγει η μοντέρνα φυσική και η φιλοσοφία της ή η ψυχολογία της συμπεριφοράς. Αυτό ισχύει όχι μόνο επειδή ο Μπρεχτ δεν αντιλαμβάνονταν τον μαρξισμό ως κοσμοθεωρητικό σύστημα, αλλά κυρίως επειδή με αυτή τη συγχώνευση διαμορφώνεται το αντι-αριστοτελικό σχέδιο-περίγραμμα της μπρεχτικής παραγωγής, που βοηθά να προσεγγίσουμε το πρόβλημα της γραφής πέρα από τον άμεσο ιδεολογικό έλεγχο.

Η παρεμβατική σκέψη δεν είναι αποτέλεσμα ιδεολογικής τοποθέτησης αλλά πρακτική απαίτηση, που υπαγορεύεται από τις ανάγκες προσανατολισμού μέσα στο αδιαφανές πλέγμα των συγκρούσεων και των αντιθέσεων της κοινωνικής πραγματικότητας. Εφόσον μάλιστα η ίδια η σκέψη συνιστά στάση και τρόπο συμπεριφοράς απέναντι στην πραγματικότητα, αποτελεί η ίδια πρακτικό πεδίο. Η εμπειρία και αντίληψη της πραγματικότητας δρουν μυθοποιητικά ή καταφατικά, διαιωνίζοντας την υποταγή σε δυνάμεις που φαίνονται ανίκητες ή σε καταστάσεις που διαμορφώνονται ανεξάρτητα από την ατομική θέληση. Η παρεμβατική σκέψη κινητοποιείται, κατά συνέπεια, από το γνωστικό διαφέρον απέναντι σε ό,τι εμφανίζεται αυτονόητο ή απροσπέλαστο με τους όρους της παραδοσιακής σκέψης. Από την εστίαση στη διαμόρφωση στάσεων⁵ και συμπεριφορών μέσα σε καταστάσεις με συγκεκριμένους προσδιορισμούς, έτσι ώστε μια διαφορετική αντίληψη να αποτελέσει την προϋπόθεση για πρακτική δράση, προκύπτει ο δείκτης συσχετισμού θεωρίας και λογοτεχνίας στον Μπρεχτ. Αυτό που τις συνδέει είναι η αντίληψη του Μπρεχτ για τη φιλοσοφία –και εκεί συμπύκνωση η θέση του με το πρόγραμμα του καντιανού διαφωτισμού– σαν θεωρία για τη σοφία και διδασκαλία για τη ζωή.

Κατά την αναζήτηση της δικής του απάντησης, που σημαίνει ταυτόχρονα τον εσωτερικό καθορισμό της δικής του γραφής, ο Μπρεχτ στρέφεται εναντίον της κλασικής αισθητικής κυρίως γιατί σε αυτήν ενέχεται μια εικόνα του ανθρώπινου υποκειμένου ανυπόστατη στις συνθήκες κυριαρχίας της μηχανής και της μάζας. Από την άλλη όμως εγκαταλείπει το πεδίο της καθαρά αισθητικής αναζήτησης για να στραφεί προς επεξεργασίες που μπορούν να προσεγγίσουν στον πυρήνα τους τα φαινόμενα της εποχής, με την ενάργεια που απαιτεί η πρωτόγνωρη ποιότητά τους.

Ο Μπρεχτ θεωρεί ότι το υπάρχον εννοιολογικό πλαίσιο

των κοινωνικών και αισθητικών ζητημάτων δεν μπορεί να εκφράσει φαινόμενα του παρόντος που εναλλάσσονται ιλιγγιωδώς και εμφανίζονται με αμέτρητες μορφές και σε νέες κάθε φορά διατάξεις. Ο χαρακτήρας αυτός των φαινομένων μοιάζει να στερεί κάθε αναφορά σε μια αμετάβλητη ουσία και να ακυρώνει τον αιτιακό τους συσχετισμό, ανοίγοντας τον δρόμο στην επάνοδο των σκοτεινών δυνάμεων του κακού που ο διαφωτισμός είχε επιδιώξει να ελέγξει, της μυστηριώδους εκδικητικής φύσης και της προαιώνιας ανθρώπινης κακίας. Χωρίς μία καινούρια πυξίδα, ο Μπάαλ είναι αμετάκλητα καταδικασμένος στην καταστροφή, αφού η «ζούγκλα των πόλεων» κυριαρχείται από ανεξέλεγκτες δυνάμεις. Γι' αυτό ο Μπρεχτ στρέφεται σε ό,τι αξιώνει να διαπεράσει το ανορθολογικό πέπλο της φύσης και της μοίρας μέχρι το σκοτεινό της υπόστρωμα όπου συμπλέκονται οι φυσικοί νόμοι με τις δυνάμεις της ιστορίας⁶.

Ο Μπρεχτ αναγνωρίζει στις φυσικές επιστήμες την επαρκή ορθολογική σύλληψη του μέρους της πραγματικότητας που εξετάζουν. Θεωρεί ταυτόχρονα ότι το μεθοδολογικό τους υπόβαθρο αντιστέκεται στην αφομοίωση από την υπάρχουσα κοινωνική συνθήκη, άρα μπορεί να αποτελέσει προείκασμα της διάταξης σκέψης-πρακτικής που θα άρει αυτή τη συνθήκη στο σύνολό της⁷. Δεν είναι οι επιστήμες καθ' αυτές αλλά η διαστρόφη της επιστημονικότητας που προκύπτει από τη χρήση των επιστημών και της τεχνολογίας στα πλαίσια της εκμεταλλευτικής κοινωνίας που έχει καταστήσει τόσο δύσκολη «την πρόοδο προς την επιστροφή στο Λόγο», στην οποία συνεχώς αναφέρεται ο Μπρεχτ.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η εργασία του Μπρεχτ προσανατολίζεται οριστικά σύμφωνα με το σχήμα φιλοσοφικο-ιστορικής αναλογίας μεταξύ πραγματικής, επιστημονικής χειραγώγησης της φύσης και καταδάμησης των δυνάμεων που κυριαρχούν στην εκμεταλλευτική κοινωνία. Ιστορική διαδικασία και κοινωνική εμπλοκή επιδέχονται ορθολογικής προσέγγισης και κατανόησης. Είναι ανοιχτές στον έλεγχο και το μετασχηματισμό όπως και η φύση, οι δυνάμεις της οποίας φαίνονται τυφλές και ανεξέλεγκτες όπως και της κοινωνίας, όσο αντιμετωπίζονται σαν αδιαφανές πεπρωμένο. Έτσι η χρήση εννοιών της μοντέρνας φυσικής βρίσκεται στον πυρήνα του εγχειρήματος της νέας, «μη-αριστοτελικής» αισθητικής αντίληψης.

Η στατιστική αιτιότητα, η απροσδιοριστία, το κβάντα δράσης ή η σύσταση του πεδίου δυνάμεων κατέχουν δίπλα στις διαλεκτικές κατηγορίες ιδιαίτερη θέση στους στοχασμούς για τους τρόπους προσέγγισης της κοινωνικής συμπεριφοράς. Το ίδιο συμβαίνει και με τα μεγάλα ζητήματα της επιστημονικής μεθόδου, όπως η επαγωγή ή η απαγωγή, για τα οποία τα πειραματικά δεδομένα των φυσικών επιστημών επιβάλλουν μια ριζική επανεξέταση. Στην πρώτη θέση ανάμεσά τους, η ίδια η φύση του πειράματος στο χώρο της μικροφυσικής οδηγεί στην αναθεώρηση της σχέσης παρατη-

ρητή-παρατηρούμενου παρέχοντας στον Μπρεχτ επιστημονικό υλικό αδιαμφισβήτητο, όπως θεωρεί, εγκυρότητας. Όπως η πράξη της παρατήρησης συμμετέχει στη διαμόρφωση του πειραματικού αποτελέσματος, φιλοδοξεί η παρεμβατική σκέψη να μετασχηματίζει τα φαινόμενα που προσεγγίζει⁸. Με την καθοριστική σημασία του πειραματισμού για τις κοινωνικές διεργασίες συμβαδίζει η απόδοση προτεραιότητας της επαγωγικής προσέγγισης, κατά τα πρότυπα των φυσικών επιστημών.

Η νέα προσέγγιση της αισθητικής, κατά συνέπεια, παρότι δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί το νευραλγικό κέντρο του καλλιτεχνικού αναστοχασμού, δεν αποσκοπεί απλά στην επαναδιατύπωση μιας αισθητικής θεωρίας, όσο και αν η διεκπεραίωση του εγχειρήματος εκ των πραγμάτων παράγει προτάσεις που η πρόσληψη του Μπρεχτ έχει επανειλημμένα και κατά διαφορετικούς τρόπους προσπαθήσει να ανακατασκευάσει ως μπρεχτική αισθητική⁹.

Στα θεωρητικά κείμενα του Μπρεχτ, αν εξαιρέσει ίσως κανείς κάποια από τα δοκίμια άμεσης πολιτικής σκοπιμότητας, στα οποία η τελευταία υπέβαλε αυστηρότερη συλλογιστική άρθρωση, διακρίνεται η επαλληλία σκέψης και γραφής στην κατασκευαστική αρχή που τα διέπει. Η μπρεχτική σκέψη είναι η ίδια μοντάζ, επιλεκτική καθ' αρχήν σύζευξη θεωρημάτων από διαφορετικά πεδία, που ωστόσο διεκδικεί τη δική της αυτεξούσια ορθολογικότητα κατευθυνόμενη από την αξίωση της παρέμβασης. Χαρακτηριστική της μμητικής προσέγγισης του Μπρεχτ, η τεχνική του μοντάζ ευρύτερα εφαρμοσμένη στο θέατρο ως ένα από τα ποιητολογικά μέσα επιτέλεσης της αποστασιοποίησης –προϋπόθεσης για τη διαμόρφωση στάσης– ισχύει και για τον τρόπο που ο ίδιος σκέπτεται ή προσλαμβάνει όσες θεωρητικές αντιλήψεις τον ενδιαφέρουν για να θεμελιώσει την πρακτική της γραφής. Αν η παρέμβαση είναι για τον Μπρεχτ συνώνυμη στο πρακτικό-συγκεκριμένο επίπεδο με τη διαμόρφωση στάσης, η αντικειμενική ισχύς της τελευταίας μπορεί να νομιμοποιηθεί μόνον από τις συνθήκες συγκρότησής της, όπου, ανάλογα με την αυτόνομη δυνατότητα της σύνθεσης κρίνεται η υπέρβαση της επιλεκτικότητας του μοντάζ.

Όσο και αν αυτό είναι προφανής απαίτηση για τη θεατρική πρακτική ενός συγγραφέα με τις αξιώσεις του Μπρεχτ, δεν εντοπίζεται ωστόσο στο επίπεδο της αισθητικής, όσο και αν κατευθύνεται από μια αισθητική οπτική, τέτοια που να είναι γόνιμη για τη συγκρότηση λογοτεχνικών έργων σύμφωνα με τις αρχές σύλληψης του φυσικού κόσμου. Ο Μπρεχτ αναζητεί τη νομιμοποίηση στην πρωτοκαθεδρία της λογικής, στη νέα μη τυπική, μη-αριστοτελική εκδοχή: «Δεν συμμετέχω πια σε καμιά συζήτηση που να μη θέλω αμέσως να μετατρέψω σε συζήτηση περί λογικής»¹⁰. Αποτελεί λοιπόν η λογική το ύστατο θεμέλιο-απάντηση στην αναξιопιστία των οντολογικών θεμελιώσεων; Ή πρόκειται άραγε για το αντιστάθμισμα του σκεπτικισμού, πίσω από το οποίο καλύ-

πτεται ο καλλιτέχνης για να δώσει θεωρητικό βάρος στις συνθέσεις του; Η λογική φαίνεται να απομένει ως η μόνη λαβή της νόησης στα πράγματα που, αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανείς, αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα, την αλήθεια του καθενός, που μόνο συγκεκριμένη όπως ζητούσε ο Μπρεχτ μπορεί να είναι, χωρίς να τα παραμορφώνει μέσα σε ένα πλέγμα σταθερών κατηγορημάτων, ταυτοποιήσεων ή αιτιακών συσχετισμών.

Ωστόσο, ακόμη και στο αυστηρότερο απαγωγικό σύστημα δεν είναι δυνατό η διαδικασία της λογικής εξαγωγής συμπερασμάτων να μορφοποιηθεί απόλυτα σε κανόνες. Η τροπή μιας δοσμένης κατάστασης, παρότι λογικά συνεπής, μπορεί να εκπλήσσει, γιατί το αυτονόητο δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με το ορθολογικό. Ο Μπρεχτ δεν οδηγείται βέβαια στην πεποίθηση ότι ο θεωρητικός λόγος επαρκεί κατά την εφαρμογή του για την προσέγγιση της αλήθειας, ακόμη και με δεδομένη τη χρήση μη-αριστοτελικών σχημάτων σε αισθητική δραματοποιημένη μετεγγραφή. Η ορθολογικότητα στη μοντέρνα λογική-διαλεκτική έστω μορφή φτάνει εν τέλει στα όρια των νοητικών δυνατοτήτων, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την εκφορά αισθητικών κρίσεων ή τον προσδιορισμό της καλλιτεχνικής δημιουργίας¹¹. Όσο και αν δεν φαίνεται να απασχολούσαν τον Μπρεχτ συστηματικές κατασκευές και η θεμελίωσή τους, τα παρέπεμπε μάλιστα στην καταγέλαστη γι' αυτόν σφαίρα της μεταφυσικής, τον απασχολεί σοβαρά το πρόβλημα της κανονιστικότητας από μια αισθητική οπτική τέτοια που μπορεί να καταστεί γόνιμη για την εσωτερική συγκρότηση λογοτεχνικών έργων σύμφωνα με τις αρχές σύλληψης του φυσικού κόσμου.

Όπως οι φυσικές επιστήμες διαμορφώνουν μοντέλα στη βάση αυτών των αρχών, προκειμένου να εντάξουν διάφορες παρατηρήσεις σε ένα ενιαίο αιτιακό σύστημα, που εξηγεί και δυναμικά προβλέπει τα φαινόμενα μιας περιοχής του φυσικού κόσμου, η παρεμβατική σκέψη προτείνει μοντέλα για την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας¹². Το Μαχαγκόννυ, το Σικάγο ή το Σετσουάν του Μπρεχτ αποτελούν μοντέλα ή πρότυπα, όσο συνιστούν πεδία, όπου δείχνονται στοιχειώδεις στάσεις ή συμπεριφορές με φόντο την κλασική διάσταση μεταξύ ατόμου και κοινότητας στις συγκεκριμένες συνθήκες της επιστημονικής εποχής. Σε αυτό το σημείο έχει όμως ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι η περίοδος των εντονότερων αναζητήσεων του Μπρεχτ, συμπίπτει με την επιθανάτια κρίση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και την επικράτηση του ναζισμού. Ακριβώς την εποχή που οι πολιτικές ανάγκες ζητούν το μεγαλύτερο βαθμό μαχητικότητας από το καλλιτεχνικό έργο, ο Μπρεχτ αφήνεται περισσότερο από τη ρεαλιστική αναπαράσταση. Στα θεατρικά κομμάτια αυτής της περιόδου μπορεί κανείς να εντοπίσει πλήθος στοιχείων ασύμβατων με την αναλυτική, κλασική διδακτική παρουσίαση που φαίνεται να υπόσχεται το μπρεχτικό πρόγραμμα¹³. Το Σικάγο στην *Αποτρεπτή*

άνοδο του *Αρτουρο Ουί* ή την *Αγία Ιωάννα των σφαγίων*, για παράδειγμα, κάθε άλλο παρά εκπληρώνει τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις μαρξιστικής προσέγγισης των οικονομικών και κοινωνικών συσχετισμών της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας. Ούτε οι αφαιρέσεις, ονοματισμένες σε Μαχαγκόννυ ή Σετσουάν ούτε οι συγκεκριμένες ιστορικές περιπτώσεις, όπως η Ιταλία του Γαλιλαίου, προσφέρουν δραματοποιήσεις της μαρξιστικής ανάλυσης για την οικονομία ή τους πολιτικούς θεσμούς πέρα από κάποια γενικά δεδομένα για τους μηχανισμούς του κεφαλαίου ή της ιδεολογίας. Πρόκειται μάλλον για μοντέλα που δεν οδηγούν σε νομοτελειακά προσδιορισμένες προγνώσεις αλλά σε εναλλακτικά ενδεχόμενα, έστω και δυνητικά, για το τι θα μπορούσε να συμβεί σύμφωνα με κατά περίπτωση δοσμένες πιθανότητες. Εάν αληθεύει αυτή η διαπίστωση, τότε σχετικοποιείται ο διδακτικός χαρακτήρας των παραβολών του Μπρεχτ, ίσως παρά την πρόθεσή του, καθώς η ρεαλιστικότητα της απεικόνισης μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας υποχωρεί μπροστά στην αναπαράσταση αντιθέσεων, για τις οποίες μάλιστα δεν προτείνεται τούτη ή εκείνη η λύση. Στο μέτρο που οι αντιθέσεις παραμένουν ανεπύλτες, χωρίς δηλαδή, αν πρόκειται για το θέατρο, να ολοκληρώνεται δραματολογικά η διαλεκτική κίνηση με τη σύνθεση¹⁴, μια τέτοια συντήρηση της έντασης μεταξύ ισόπαλων εκδοχών αποτελεί τότε μια διαφοροποίηση από την κλασική αισθητική, εξίσου σημαντική με την απόρριψη του ενιαίου υποκειμένου ως προνομιακού σημείου θέασης του κόσμου.

Όσο και αν η πεποίθηση της δυνατότητας αλλαγής της πραγματικότητας αποτελεί τον οριζόντα του συγγραφέα, η απαίτηση την οποία ο ίδιος έχει από το γράψιμό του είναι ο μετασχηματισμός αυτής της παρώθησης σε γραφή. Η δραστηριότητα αυτού του μετασχηματισμού οφείλει να σταθεί αντάξια της καταστατικά διπλής λειτουργίας να διαμορφώνει εσωτερικά-μορφολογικά το έργο και να επιδράσει πρακτικά στη διαλεκτική μέσα-έξω δηλαδή *έργο-συνθήκες παραγωγής του, συγγραφέας-κοινό, σκηνικά δράματα-θεατές*. Είναι από αυτή την άποψη χαρακτηριστική η έλλειψη εσωτερικότητας των χαρακτήρων του Μπρεχτ. Η ανθρώπινη εσωτερικότητα εκτίθεται στην σκηνή, δίκην ενδύματος που γυρίστηκε από τα μέσα προς τα έξω. Η θεωρητική αναρότηση για το υποκείμενο ξεκινώντας από τη διαπίστωση της ακαταλληλότητας της ουσιολογικής σύλληψής του στις συνθήκες του εικοστού αιώνα, βρίσκει εκεί το πεδίο πειραματισμού για να δοκιμάσει προτάσεις συνολικής αναδιοργάνωσης της αισθητηριακής πρόσληψης. Οι ψυχικές διεργασίες, τα συναισθήματα, οι αντίρροπες ωθήσεις του εσωτερικού κόσμου γίνονται αντικείμενο μεταφορικών κατασκευών, άμεσα ορατών στη δραματολογία και σύνδεση των θεατρικών έργων αλλά και τις σκηνικές του διατάξεις. Στην ακραία του εκδοχή ο μετασχηματισμός που επιχειρεί ο Μπρεχτ συνεπάγεται μια γραφή, στην οποία οι κειμενικές σημασιοδοτήσεις, αφού πια έχουν χάσει τις

στατικές τους αναφορές μπορούν να κινηθούν σαν πυξίδα, άλλοτε τρελά στο ρυθμό του ιλίγγου, άλλοτε παλινδρομικά μεταξύ ισοδύναμων προτάσεων¹⁵.

Ο χορός στα διδακτικά κομμάτια συχνά εκφέρει αντικρουόμενες κρίσεις ή εκφράζει αρχές που αίρουν η μια την άλλη. Ποια είναι όμως η χρησιμότητα του μοντέλου, όταν φαίνεται να λείπει το αξιακό πλαίσιο που θα παρείχε τα κριτήρια για τη διαμόρφωση στάσης; Αρκεί η χρήση λογικών κανόνων για την αποκρυπτογράφηση της πραγματικότητας με σκοπό την αλλαγή της κατά τους διακηρυγμένους στόχους του συγγραφέα; Στην απάντηση που δίνει ο Μπρεχτ διαφαίνεται ένα πρώτο σταθερό σημείο της δικής του διαλεκτικής του διαφωτισμού, όπως τουλάχιστον μπορεί ο αναγνώστης-θεατής να την εννοήσει μια και τον ίδιο δεν απασχόλησε ποτέ η επεξεργασία της. Αν ο διαφωτισμός επιδιώκει την αρμονική επίλυση της αντίθεσης ατόμου και κοινότητας έστω και αν αυτή μετατίθεται από την πραγματικότητα στη σφαίρα της αισθητικής, διάγνωση του Μπρεχτ είναι ότι δεν υπάρχουν δυνατότητες συμφιλίωσης στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας. Δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τη *συμφωνία* (Einverständnis), την απαίτηση της συλλογικότητας για απόλυτη υποταγή της ατομικότητας στους σκοπούς του αγώνα κατά των δεσμών της εκμεταλλευτικής κοινωνίας που φτάνει μέχρι τον ανελέητο εκμηδενισμό του, ως το σταθερό και απόλυτο κριτήριο ηθικο-πολιτικής στάσης, στα έργα ιδίως της διδακτικής περιόδου. Δεν παίζει και τόσο μεγάλο ρόλο η συλλογιστική του χορού, δηλαδή της κοινότητας, που είναι πολλές φορές αντιφατική ή ενέχει λογικές απροσδιοριστίες, ενώ και η ίδια η κοινότητα μαθαίνει από την εμπειρία των κοινωνικών αγώνων. Αποφασιστική μένει πάντα η καθυπόταξη της ατομικής θέλησης στη συλλογική κρίση, όποια λογική ή ηθική αξία κι αν έχουν τα επιχειρήματά της. Η πρωτοκαθεδρία του κοινού συμφέροντος παραμένει, με διαφορετική ίσως έμφαση, το σταθερό σημείο αναφοράς και στα ύστερα έργα του Μπρεχτ. Αυτό παρέχει άλλωστε το αξιακό πλαίσιο στο οποίο διεκδικούν την υπόστασή τους οι συλλογιστικές πρακτικές της παρεμβατικής σκέψης στη θεωρία.

Προκειμένου να εντοπίσει κανείς τις αρθρώσεις του τρόπου του Μπρεχτ, το πώς συγκροτεί και μεταλλάσσει τη σκέψη του δεν είναι λιγότερο αποτελεσματικό από άλλες προσεγγίσεις να διαπιστώσει προκαταβολικά την κρισιμότερη συνθήκη αυτής της σκέψης, εγγεγραμμένη στην ίδια την οικονομία της ρητορικής της. Η ακριβέστερα τη διασταύρωση στη γραφή δύο τρόπων που δρουν επάλληλα.

Από τη μια δρα η ορθολογικότητα του σκοπού, που αν και είναι προσανατολισμένος στην αλλαγή των πραγμάτων μέσω της αληθινής επίγνωσης του εμφανιζόμενου ως αυτονόητου, δεν παύει να παραμένει υποταγμένος στους λειτουργικούς καταναγκασμούς των μέσων υλοποίησής του. Αν οι προθέσεις στη θεωρητική εργασία αποτελούν πολύπλοκο

και αμφιλεγόμενο ζήτημα, στην τέχνη μπορούν να αποβούν καταστροφικές όσο την καθιστούν εργαλείο, έστω και αν αυτό τίθεται στην υπηρεσία της ανθρώπινης απελευθέρωσης¹⁶. Η εργαλειοκότητα όμως είναι δυνατόν να αίρεται, όταν από την άλλη το καλλιτεχνικό έργο παραμένει ανοικτό στην πολυσημία, όταν αντιστέκεται στην ένταξή του σε ένα και μοναδικό νοημαδοτικό σύστημα. Τούτο είναι ο άλλος τρόπος του Μπρεχτ, όσο ενυπάρχει ως αποτέλεσμα στην τέχνη του, όσο ο αναγνώστης ή θεατής διαφορετικών εποχών μπορεί να το αντιμετωπίσει ακόμα και ενάντια στις προθέσεις του συγγραφέα. Η δυνατότητα των μορφών να παραμένουν ανοικτές είναι άρα η κόψη του ξυραφιού, όπου το έργο ισορροπεί και κάθε φορά κρίνεται. Στο τέλος εκεί θα κριθεί

και η αμφίδρομη σχέση θεωρίας και λογοτεχνίας μέσα στην ένταση μεταξύ της έλλογης συγκρότησης της παρεμβατικής σκέψης και την απρόθετη αντίδραση κατά της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων που προκαλεί στον αναγνώστη-θεατή. Ο αντι-αριστοτελισμός διαμορφώνεται σαν διαφωτιστικό πρόγραμμα στις συνθήκες του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα, αλληλέγγυος με τις δυνάμεις εκείνες που φαίνονται να αντιστέκονται στη διαστροφή του διαφωτισμού σε ιδεολογία κατάφασης του υπάρχοντος. Ο Μπρεχτ πιστεύει στη δύναμη του λόγου και της γραφής, φιλοδοξώντας να είναι «φιλόσοφος στη θεατρική σκηνή». Στο έργο του ξαναβρίσκει κανείς την κλασική αναρότηση για τη σχέση σκέψης και πραγματικότητας, γνωστικού και ψυχαγωγικού ρόλου της τέχνης ή ορθολογισμού και συναισθήματος, όπως και τα διλήμματα που προκύπτουν σε καταστάσεις σύγκρουσης της ηθικής συνείδησης με το νόμο. Κατά την διαπραγμάτευση των εντάσεων μεταξύ τους, η διαλεκτική του Μπρεχτ αποκτά μια μονόπλευρη κατεύθυνση, καθώς το άτομο φαίνεται προορισμένο να συντριβεί από τις απαιτήσεις της νέας επιστημονικής εποχής. Ο συγγραφέας επεξεργάζεται θεωρητικά τη σύλληψή του και προσπαθεί να την εφαρμόσει πρα-

κτικά στο καλλιτεχνικό έργο του. Ωστόσο εκεί ακριβώς που η γραφή φαίνεται συνεπής προς τις προθέσεις που την κινητοποιούν, ξεφεύγει ανοίγοντας το χώρο σε μια πραγματική διαλεκτική του διαφωτισμού. Μια διαλεκτική δηλαδή που αρνείται την απαξίωση της ατομικής ύπαρξης στο όνομα κάποιου σκοπού, όσο ιερός και αν είναι, γιατί, εκτός των άλλων βλέπει με διαύγεια τους συγκεκριμένους κινδύνους που ελλοχεύουν στις δυνατότητες της νέας επιστημονικής εποχής. Η γραφή του Μπρεχτ δίνει τέτοια δείγματα, αν εντοπίσει κανείς τα σημεία στα οποία η λογοτεχνία αντιστέκεται όχι μόνον στο θεωρητικό πρόγραμμα αλλά και στην ίδια την κατεύθυνση ενός συγκεκριμένου έργου. Οι κραυγές αληθινής ανθρωπιάς στο έργο του Μπρεχτ ακούγονται από τους

καταδικασμένους, αυτούς που πρέπει να εκμηδενιστούν στο όνομα της ιστορίας. Ο νεαρός σύντροφος στα *Μέτρα* που εξανίσταται κατά της αναγκαιότητας του θανάτου στο όνομα της επανάστασης, η Ιωάννα που κατεβαίνει στα «βάθη», στην απόλυτη ταπείνωση και τη συντριβή, η Κουράγιο, που φτάνει στο μηδενικό σημείο της ύπαρξης είναι οι ανθρώπινες μορφές που η ιστορία ισοπεδώνει στο διάβα της. Ο Μπρεχτ είναι από τους συγγραφείς εκείνους που θεωρούσαν ότι μπορούν να ακούσουν τα βήματά της, φαινόταν μάλιστα να αποδέχεται τις απώλειες που απαιτούσε αυτή η πορεία. Το έργο του έχει γίνει σήμερα μάλλον αντικείμενο μελέτης και η αξία του μπορεί να κρίνεται από τις δυνατότητες που έχει να τροφοδοτήσει τις αναζητήσεις της κριτικής της λογοτεχνίας. Εκεί όμως που η γραφή του έχει κάποιο ενδιαφέρον γι' αυτήν, στα σημεία εκείνα που αντιστέκεται στο πρόγραμμα και τη θεωρία αφήνει το ίχνος που της δίνει αξία και κύρος στο δικό μας καιρό. Όσο δηλαδή δείχνει ένα αναπαλλοτρίωτο υπόλοιπο ανθρωπιάς να αντιστέκεται στους μηχανισμούς που αυτή η γραφή στο δικό της καιρό επεδίωξε να συλλάβει, και τους οποίους, σε πιο τερατώδη μορφή, αντιμετωπίζουμε εμείς σήμερα.